

הנגשת ההכשרה לעבודה סוציאלית למגזר החרדי בישראל – תוכנית ניסיונית של האוניברסיטה העברית בירושלים להכשרת נשים חרדיות

ניקול דהאן¹ ואורי אבירם²

בעשור האחרון חלה בישראל תמורה בהנגשת תוכניות הכשרה לעבודה סוציאלית לנשים ולגברים חרדיים. התוכנית האקדמית הראשונה להכשרת נשים חרדיות לעבודה סוציאלית נפתחה בשנת התשנ"ח (1997/8) באוניברסיטה העברית בירושלים בשיתוף עם המכללה החרדית לבנות נוה ירושלים. המאמר מתאר את המערך החברתי והארגוני, את הקמת התוכנית, את מסגרתה ואת התנהלות המחזור הראשון שלה. הוא מצביע על הגורמים שתמכו ביוזמה לתוכנית ובהצלחתה, חלקם נוגעים לדרכי הפעולה של מייסדי התוכנית וחלקם להקשר החברתי, האקדמי והמקצועי של התקופה. המקרה הנחקר מספק אמות מידה לשמירה על איכותן של תוכניות הכשרה אקדמית-מקצועית למיעוטים תרבותיים ומתווה דרך להמשך ההנגשה של מקצוע העבודה סוציאלית ומקצועות אחרים למגזר החרדי ולקבוצות תרבותיות אחרות.

-
- 1 בית הספר לעבודה סוציאלית, תוכנית מבח"ר לחרדים וחרדיות, הפקולטה למדעי הרווחה והבריאות, אוניברסיטת חיפה.
 - 2 בית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית ע"ש פאול ברוואלד, האוניברסיטה העברית בירושלים, והמחלקה לעבודה סוציאלית, המכללה האקדמית ספיר.

ביטחון סוציאלי, אדר תש"ע, מארס 2010, מס' 82 : 113-143

נשלח לפרסום ב-2.7.09, התקבל ב-16.10.09

מבוא

העובדה ש"בתוך ארבע שנים זינק מספרם של החרדים הלומדים לימודים אקדמיים פי ארבעה" היתה לאחרונה הסיבה לכותרת בולטת בעיתון הארץ (אילני, 2009). אכן ההנגשה של תוכניות הכשרה לנשים ולגברים חרדיים ללימודים אקדמיים היא תמורה שהתרחשה בעשור האחרון. מגמה זו החלה בתחום העבודה הסוציאלית, כשהאוניברסיטה העברית בירושלים פתחה את התוכנית האקדמית הראשונה המיועדת לנשים חרדיות בראשית שנת הלימודים תשנ"ח (1997/8), בתמיכה ובסיוע כלכלי של משרד העבודה והרווחה (אבירם ודהאן, 2002; דהאן, 2004; Garr & Marans, 2001). תוכנית זו היתה זהה על כל מרכיביה (החל בתנאי הקבלה, תוכנית הלימודים, המורים ועד התואר שהקנתה) לתוכנית הדו-שנתית לבעלי תואר ראשון קודם (תוכנית הסבה) שמציע בית הספר לעבודה סוציאלית של האוניברסיטה העברית. ההבדל היחיד היה מיקומם של הלימודים העיוניים. אלה התנהלו מחוץ לקמפוס האוניברסיטה, במכללה לנשים חרדיות נוה ירושלים. כך התאפשר לנשים מהמגזר החרדי, מגזר שערך אז נמנע מללמוד באוניברסיטאות בארץ, לרכוש את מקצוע העבודה הסוציאלית במסגרת אקדמית.

התוכנית הצליחה: היא התנהלה לשביעת רצונם של מקימה, של סגל המורים האוניברסיטאי ושל התלמידות; היא זכתה למשוב חיובי של ועדה מלווה שמונתה בידי הוועדה המתמדת של סנאט האוניברסיטה, כדי לעקוב אחר יישומה ורמתה האקדמית. התלמידות בתוכנית עמדו בדרישותיה כהלכה, וחלק מהן אף הצטיינו בהישגיהן. למרות הסתייגות המועצה להשכלה גבוהה (מל"ג) והוועדה לתכנון ולתקצוב (ות"ת) מתוכניות הפעילות מחוץ לקמפוס האוניברסיטה ומיועדות לאוכלוסייה ייחודית, לא רק שהן אישרו את התוכנית, אלא שבעקבותיה אף שינו את מדיניותן מהקצה אל הקצה, והן מעודדות כעת את פתיחתן של תוכניות אקדמיות למגזר החרדי.

המאמר עוסק בתהליך של הקמת התוכנית הראשונה להכשרה אקדמית בעבודה סוציאלית לנשים חרדיות ובהתנהלות המחזור הראשון שלה. ההנחה בבסיס המאמר היא שיש לתיאור המקרה הזה ערך היסטורי-תיעודי, לא רק בשל העניין באירוע עצמו, אלא בשל היותו אירוע שהשאיר את חותמו על תהליך האקדמיזציה של מקצוע העבודה הסוציאלית בישראל. אכן המקרה הנחקר מציין מפנה הלכה למעשה ביחסי הגומלין בין האקדמיה למגזר החרדי, וזה מסמל אולי מפנה ביחסי הגומלין בין האקדמיה לכלל התרבויות שאינן תרבויות הרוב. ניתוח האינטרסים שהביאו את הצדדים לשתף פעולה בהקמת התוכנית וניתוח העקרונות החשובים למקימה והגורמים שתמכו בהקמת התוכנית ובהצלחתה יכולים לסמן אמות מידה לפיתוח תוכניות דומות ולהתוות דרך להנגשת ההכשרה למקצוע העבודה הסוציאלית לנשים ולגברים מהמגזר החרדי, למקצועות אחרים ולמגזרים ייחודיים אחרים.

המאמר מתבסס על חקר מקרה איכותני שהתמקד במפגש הבין-תרבותי, האנושי והתוכני, שהתרחש במהלך השנתיים של המחזור הראשון של התוכנית. המידע נאסף בדרכים מגוונות, בעיקר ריאיונות ותצפיות. נערכו 88 ריאיונות מובנים למחצה בקרב מדגם מלא של המשתתפים בשטח – תלמידות, מורים ומדריכים – ובקרב בעלי תפקידים מנהליים שהיו קשורים במישרין להפעלת התוכנית, באוניברסיטה העברית, בנוה ירושלים ובמשרד העבודה והרווחה. נערכו גם תצפיות על התוכנית – 360 שעות פעילות בשטח שהתפרסו על פני ארבעת הסמסטרים שבהם התקיימו הלימודים. עוד שוחזרו שבע ישיבות סגל שיוחדו לתוכנית. החומר אורגן במאגר נתונים ממוחשב, ונותח בשלושה אופנים מרכזיים: ניתוח גלובלי שאפשר לבחון את טווח התמות בחומר שנאסף; ניתוח תמטי שסייע לסווג את החומר לפי תמות מרכזיות, ואפשר ליצור פרופילים ולבנות מטריצות לצורך סיכום והשוואות; ניתוח תוכן, כלומר קידוד חוזר ונשנה של החומר, שאפשר לצמצמו, להסבירו ולהבנותו. כדי שלא להכביד על הקריאה, לא פורטו בחלקים התיאוריים מקורות המידע, והקורא מופנה לחיבור המקורי (דהאן, 2004).

המאמר מחולק לשלושה חלקים עיקריים: הוא פותח בדברי המרואיינים השזורים במובאות מהספרות הרלוונטית, ומשקפים את הניתוק בין האקדמיה הישראלית למגזר החרדי, שאפיין את החברה הישראלית לקראת סוף המאה ה-20, מועד התנהלות התוכנית. החלק השני הוא תיאורי, ובו מוצגים בזה אחר זה המערך הארגוני שאפשר את הקמת התוכנית, בעלי העניין העיקריים והתפיסה שהנחתה אותם וכן מסגרת הלימודים והשינויים שהתחוללו עקב מקום התנהלות התוכנית וזהות התלמידות. חלקו האחרון של המאמר דן בשאלה כיצד הצליחה יוזמה חריגה זו לצאת מהכוח אל הפועל, ומדוע דווקא אז. הדיון יתמקד תחילה בדרכי הפעולה של מייסדי התוכנית שתרמו לקידום היוזמה, ובהמשך הוא יעסוק בתמורות שחלו בהקשר החברתי, האקדמי והמקצועי ותמכו בהנגשתו של מקצוע העבודה סוציאלית למגזר שתרבותו אחרת.

תוכנית פורצת דרך

שיתוף הפעולה בין האקדמיה הישראלית למגזר החרדי, שהתרחש בשלהי העשור האחרון של המאה ה-20, היה צעד חריג מצד האקדמיה ומצד המגזר החרדי כאחד, בשל התהום שהיתה פעורה בין השניים. דברי ראשי בית הספר לעבודה סוציאלית ומנהלי המכללה החרדית נוה ירושלים ותיאור הרקע החברתי לתוכנית מדגישים את הדרמטיות של המפנה, שהתבטאה בנכונות האוניברסיטה העברית לייסד תוכניות לאוכלוסייה החרדית ובפתיחתה של זו האחרונה, או של חלקה לפחות, ליטול בהן חלק.

פריצת דרך מצד האקדמיה הישראלית

למעשה [כאשר] הקשר עם נוה ירושלים נוצר... התגובה הראשונה שלי היתה "שיבואו ללמוד כאן". תשובתם היתה: "הבנות, הנשים, לא תוכלנה לבוא ללמוד כאן בגלל העירוב של הקמפוס." למען האמת, בשלב הראשון חשבתי: "אם לא, אז לא. אין צורך!"

[מנהל בית הספר לעבודה סוציאלית דאז, ריאיון אישי, 25.12.1997]

סירובו הראשוני של מנהל בית הספר לעבודה סוציאלית באוניברסיטה העברית באותה תקופה להצעתה של מכללת נוה ירושלים לפתוח תוכנית מחוץ לקמפוס האוניברסיטה משקף את האמונה שרווחה באקדמיה ובשדה ההתערבות הסוציאלית בישראל עוד טרם הקמת המדינה, בנוגע לאוניברסליות של ההוראה באקדמיה, לזהות הבלתי סקטוריאלית של מוסדותיה ולחשיבות של גישת כור ההיתוך החברתי (יער ושביט, 2001). אמנם שלושה עשורים ויותר אֶתגרה הרגישות התרבותית במסגרת החינוך וההכשרה לעבודה סוציאלית בקרב תרבויות לא מערביות את אנשי המקצוע ברחבי העולם (Desai, 1969; Gardiner, 1985; Gocros, 1984; Maxwell, 1998; Peterson, 1991; Weaver, 1998). אבל בישראל, בעת הקמת התוכנית, היא עדיין לא עלתה כמעט על סדר היום האקדמי.

בתקופת טרום המדינה התבססו הקורסים הראשונים להכשרת עובדים סוציאליים מטעם הוועד הלאומי, שהחלו בשנת 1934, על המסורת האירופית-הגרמנית (אבירם, 2003). מאז סוף שנות ה-50 המקצוע נלמד במסגרת אוניברסיטאית לפי הדגם האמריקני, ולאורך השנים שיקפו תוכני הלימודים בעיקר את הנעשה בתחום המקצוע בארצות הברית, ללא התאמה מספקת למציאות החברתית הישראלית ובלי להתחשב בהבדלי התרבות בין שתי המדינות (שינדלר, 1974; Spiro, 2001). אף שהונהגו תוכניות הסבה דו-שנתיות לעבודה סוציאלית לעולים בעלי תואר אקדמי מחבר העמים, נועדו אלה לשלב אותם בכוח העבודה בארץ (בר-יוסף וויינברג, 1975; גלוברזון, 1971; גורבטוב, 1993; קרפ, 1978), ולא עסקו בהן כמעט בסוגיה של רגישות תרבותית בהכשרה למקצוע. יתר על כן, אף שסטודנטים מתרבויות שונות לומדים מדי שנה בבתי הספר לעבודה סוציאלית, החל השיח האקדמי לעסוק בנושא הרגישות התרבותית בהכשרה רק מסוף שנות ה-90, בעיקר סביב ההכשרה של סטודנטים ערבים (Haj-Yahia, 1997; Haj-Yahia, 1998; Arkin, 1998; Roer-Strier, 1998; Roer-Strier & Haj-Yahia, 1998).

בנוגע להכשרה לעבודה סוציאלית בהקשר התרבותי של היהדות האורתודוקסית, הפער בין הלגיטימי והמצוי בארצות הברית לבין הלגיטימי והמצוי בישראל בשלהי המאה ה-20

היה בולט ביותר. אמנם ברוב המדינות הסתייגה המערכת להשכלה גבוהה במשך שנים מכל עיסוק בדת במסגרת תוכניות ההוראה, ההכשרה והמחקר של מקצועות העזרה האנושית (Canda, 1989). אבל בישראל נמשכה הסתייגות זו לפחות עוד ארבעה עשורים. פער זה קשור במידה רבה להבדלים במרקם החברתי של ישראל לעומת ארצות הברית, בטיב יחסי הגומלין שבין הקהילה האורתודוקסית לממשל ומוסדותיו (גונן, 2000; Cohen, 2001) ולתהליכים השונים שעמדו בבסיס ההקמה של מערכות הרווחה בהן, שהרי זו שבארצות הברית עודדה מראש את הקהילות להתארגן בכוחות עצמן (Gelman & Schnall, 1997), וזו שבישראל דגלה בריכוזיות ממלכתית (דויטש, 1970).

השוואת הפעילות האקדמית בארצות הברית ובישראל במחציתה השנייה של המאה ה-20 מעידה על הפערים. בשנת 1957 הוקם בית ספר לעבודה סוציאלית Wurzweiler ב-Yeshiva University בניו יורק. במסגרתו לומדים מאז סטודנטים יהודים אורתודוקסים, דתיים-חרדים, את מקצוע העבודה הסוציאלית (Ausubel-Danzig, 1981), ובאמצעותו צבר המפגש בין התרבות המקצועית לתרבות היהודית כ-50 שנה של תשומת לב אקדמית (Teicher, 1975; Cardozo, Blum, Leifkowitz, & Levy, 1976). כתב העת *Jewish Social Work Forum* שהוא מוציא מאז 1963, ועוד כתבי עת אמריקנים אחדים, בהם ה-*Jewish Social Work Quarterly*, *Jewish Social Services Quarterly*, או *Intercom*, שימשו כל השנים במה לנושאים הקשורים לזהות היהודית ולעיסוק המקצועי. לא כך היה בישראל: כתב העת דרך נתיבה, ביטאון לליבון סוגיות בעבודה סוציאלית על רקע ההשקפה היהודית מטעם החוג לעבודה סוציאלית בשיתוף פעולה עם המכללה הדתית אורות, יצא לאור פעם אחת בלבד בשנת 1981, ומיד נסגר יחד עם התוכנית עצמה. עד סוף המאה ה-20 נראתה ההכשרה למקצוע העבודה הסוציאלית למגזר החרדי בישראל מחוץ להקשר.

פריצת דרך מהצד החרדי

אתם זוכרים את המערב הפרוע, שהאנשים היו שמים את העגלות מסביב [כדי להגן על עצמם מפני אלו שבחוץ]. נגיד שהקהילה החרדית שמה את העגלות מסביב ואנחנו בפנים. ואנחנו לקחנו עכשיו עגלה אחת ושמנו אותה בצד, ואתם נכנסים פנימה.

[מנהל נוה ירושלים לסגל בית הספר לעבודה סוציאלית, מאי 1996 –
דיווח מנהל בית הספר לעבודה סוציאלית דאז, ריאיון אישי, 25.12.1997]

נוה ירושלים היא מכללה חרדית לבנות בירושלים שהנהלתה, סגל המורים שלה והתלמידות הם על פי רוב ילידי חו"ל. מטאפורת המערב הפרוע לעיל, שבה השתמש מנהל המכללה החרדית במגעיו הראשוניים עם בית הספר לעבודה סוציאלית של האוניברסיטה העברית, משקפת ביותר את פריצת הדרך שהורגשה בצד החרדי, כשזה פתח לראשונה פתח להשכלה הגבוהה הישראלית באמצעות מוסד שבעיני רבים מהמגזר הוא סמל לחילוניות עוינת. אכן בשלבי הגיטו של הקמת התוכנית נתקל המנהל של נוה ירושלים בהתנגדות חריפה מצדה של אישיות פוליטית חרדית, שהגיבה על האפשרות של תוכנית משותפת עם האוניברסיטה העברית בטריקת דלת, תוך הזעקה "זה כמו להכניס צלם להיכל".

מטאפורת המערב הפרוע תואמת את שני האפיונים הבסיסיים של התרבות החרדית בישראל במאה ה-20, כפי שהגדיר אותם היילמן (Heilman, 1992): מסורתיות בתוך ההקשר המודרני; מאמצי הישרדות והמשכיות, המלווים בחשש מאי היכולת להתגונן מפני ההסתערות התרבותית של החברה המודרנית החילונית הסובבת. שני האפיונים הללו מבהירים מדוע החברה החרדית שאפה לנהל חיי יומיום המוגנים ככל האפשר מהשפעות חיצוניות, ונמנעה מלקחת חלק במנגנוני חברות ממסדיים, ובפרט במערכת הישראלית להשכלה גבוהה.

התנגדות המגזר החרדי להשכלה הגבוהה אכן מושרשת מבחינה היסטורית. היסטוריונים אחדים אף רואים בה את העילה להתהוותה של התרבות החרדית (כ"ץ, 1987; Silber, 1992). לפי דעתם, אין היהדות החרדית המשכיות גרידא של המסורת היהודית, אלא תגובה להתגברותן של תנועות ההשכלה, הרפורמה והציונות החילונית. על רקע סכנת ההתבוללות היא גיבשה מנהיגות רוחנית ופוליטית, העצימה את חשיבות לימוד התורה וההיצמדות לאורח החיים היהודי-המסורתי, ואף הקצינה את עמדתה השמרנית כלפי חוקות הגויים, לימודי החול (בפרט לבנים) ויהודים שהתרחקו מהתורה. עם הקמת המדינה ועד שנות ה-70 ראתה התנועה הציונית-החלוצית-החילונית בקהילה החרדית את שארית הגולה שהולכת להיעלם וגם פעלה לשם כך. מולה לחמה היהדות החרדית לשמר את היקר לה ולחזק את שורותיה. למעשה ציפה כל צד שהצד האחר יאבד מכוחו. כשהתברר לשני המחנות שזה לא קורה, התגבר הקונפליקט ביניהם עד כדי מצב של מלחמת תרבות (רביצקי, 1997).

דימוי התיחום של המגזר החרדי באמצעות העגלות שבמטאפורת המערב הפרוע תואם היטב גם את הגישה הגיאוגרפית של שלהב (1991), המצביע על הדו-כיוונית של תהליך ההתבדלות של המגזר החרדי במונחים של כוחות המושכים אותו להתקבץ יחד באזורים נפרדים ושל כוחות המעודדים אותו לא לצאת מהם. הוא מייחס לטריטוריה ממדים חברתיים וערכיים, כשהוא טוען שלגבולות החדים של המרחב החרדי יש תפקידים אסטרטגיים של הגנה, מניעה של חדירת התרבות הזרה, שימור התרבות ויכולת התקפה.

אם כן, "הזזת העגלה" שאפשרה לאוניברסיטה ישראלית דריסת רגל בתחום המושב חרדי חרגה מהכללים האסטרטגיים של המגזר החרדי בישראל.

הפריצה הוולונטרית שנפרצה לצורך קידום ההכשרה המקצועית במגזר החרדי תואמת גם את הניבוי של פרידמן (1991), שחזה שהחברה החרדית, שאותה כינה "חברת הלומדים", תתקשה לאורך זמן לשמר תנאים כלכליים המאפשרים את קיומה. חברה זו, שראתה את ייעודה בשמירת המסורת ובלמוד תורה המנותק מיצרנות כלכלית, הצליחה להתקיים בישראל בזכות אלה: ביסוסה ותמיכתה של מדינת הרווחה; עיסוקם של גברים מספר במסחר בינלאומי, כגון יהלומים; המונופול של המגזר על השירותים בענייני דת; נכונותן של נשים חרדיות רבות לשאת בנטל הפרנסה, לאחר לימודים בסמינרים למורות (אלאור, 1990; פרידמן, 1988). ואולם הרוויה של החברה החרדית במורות הביאה עם הזמן נשים חרדיות רבות לפנות לסוגי עבודה אחרים, שנמנעו מהם בעבר, ולעתים אף למקומות עבודה מחוץ לתחומי קהילתן (שלג, 2000).

רביבו (Rebibo, 2001) טוען, ששלושה דורות רצופים של חברת הלומדים לא רק שהמיטו על המגזר החרדי עוני מרוד, אלא גם בעיות קשות, כמו אי מיצוי עצמי של גברים רבים והידרדרות משוטטות עד לעבריינות של נערים שנפלטם מהשיבות. הקמתם של הנח"ל החרדי ושל ועדת טל, שהביאה לימים לחוק טל (חוק דחיית שירות לתלמידי ישיבות שתורתם אומנותם, התשס"ב-2002), היתה סימן לתזוזה ראשונית מדפוס העבר של לימוד תורה כל היום-כולם-בכל מחיר ואות לתחילת שינוי יחסי הגומלין בין המגזר החרדי לחברה הישראלית. בעת הזו מוקדם עדיין לקבוע אם תזוזות אלה אכן מובילות לשינוי חברתי משמעותי.

תוכנית ההכשרה של נשים חרדיות לעבודה סוציאלית מטעם האוניברסיטה העברית הוקמה בעת משבר קיומי כלכלי-חברתי חרדי-ישראלי. אירוח התוכנית בתוך הטריטוריה החרדית היה יוזמה של ארגון פרטי, שהיה נכון לצעוד כנגד הלך הרוח החרדי המושרש היסטורית ולהסתכן בגינוי ובטרפורד התוכנית.

המערך הארגוני שאפשר את הקמת התוכנית

הקמת התוכנית התאפשרה בזכות מערך ארגוני ייחודי שבו מנהל בית הספר לעבודה סוציאלית בתמיכת הנשיא והרקטור של האוניברסיטה העברית בירושלים, הנהלת מכללת נוה ירושלים ומשרד העבודה והרווחה, היו נכונים כולם כאחד להקים תוכנית הכשרה

לעבודה סוציאלית לנשים חרדיות,³ וזאת אף שהיוזמה היתה שנויה במחלוקת ואף שרבים בעולם האקדמי ובעולם החרדי התנגדו בחריפות לעצם הרעיון.

הארגון היוזם: נוה ירושלים

המכללה החרדית לבנות נוה ירושלים ממוקמת בשכונת הר נוף בירושלים. מלבד שיעורים ביהדות, בעיקר לבנות מחו"ל, היא מציעה תוכניות הכשרה מקצועיות מגוונות, בהן לימודי תואר שני בשפה האנגלית לייעוץ משפחתי, בשיתוף פעולה עם אוניברסיטת צפון טקסס. אלא שכאשר פנו בוגרות התוכנית למקומות עבודה, התברר להן שאין הרשויות הישראליות מכירות בתעודה שלהן ושרוב התקנים הפנויים בשירותים הסוציאליים דורשים תואר בעבודה סוציאלית.

כל חברי ההנהלה של נוה ירושלים הקשורים לתוכנית הם חרדים ממוצא אנגלוסקסי. המנהל הוא ממוצא אנגלי, בעל רקע דתי ובעל תואר שלישי בפילוסופיה מאוניברסיטת פלורידה בארצות הברית. שלושת האחרים הם ממוצא אמריקני: סגנית המנהל, חרדית מבית, בעלת תואר שני בחינוך (אוניברסיטת סירקיוז); האחראי על התוכניות האקדמיות חזר בתשובה באמצע קריירה אקדמית (אוניברסיטת קורנל); מנהל התוכניות לתואר ראשון סיים תואר שני בפסיכולוגיה חינוכית (אוניברסיטת קונטיקט) במקביל ללימודים בישיבות תורניות בעלות מוניטין. ארבעתם הסכימו שיש לפתח תוכנית לימודי עבודה סוציאלית בשיתוף פעולה עם אוניברסיטה ישראלית. מחשבתם הראשונה היתה לפנות לאוניברסיטת בר-אילן בשל צביונה הדתי, אך בשל אילוף מינהלי של המועצה להשכלה גבוהה להיצמד לאזור הגאוגרפי, שהתווסף לחשש מהשלכות המרחק בין ירושלים לאזור המרכז, וכן לאור רצונם בשיתוף פעולה עם מוסד בעל מוניטין שאין עוררין על מעמדו האקדמי, החליטו לפנות לאוניברסיטה העברית בירושלים.

הארגון המקים: בית הספר לעבודה סוציאלית באוניברסיטה העברית

מנהל בית הספר לעבודה סוציאלית באותה עת נכנס לתפקידו ב-1993, וכבר אז ראה אתגר מקצועי ברב-תרבותיות של הסטודנטים בבית הספר. שני אנשי סגל עמדו טרם ההקמה בתווך בין שני המוסדות: מרצה בבית הספר מאז 1992 שיצרה עוד קודם לכן קשר מחקרי חיובי עם נוה ירושלים; פרופסור מן המניין של בית הספר, שהתמחה בתחום העבודה הסוציאלית מאז 1960 והפגיש בפועל בין הצדדים. הוא סבר שאדישות לבעיות

3 בשלב מאוחר יותר הצטרף גם ארגון הג'וינט לתומכים בתוכנית.

הסוציאליות של המגזר החרדי עומדת בסתירה למקצוע ושההכשרה של עובדים סוציאליים חרדים היא צעד הכרחי מבחינה אנושית וחברתית.

מנהל בית הספר לעבודה סוציאלית חזר בו ממחשבתו הראשונה שההכשרה חייבת להתקיים בקמפוס האוניברסיטה. במחשבה שנייה הוא הבין שלא היה סיכוי שיבואו מהמגזר החרדי ללמוד בקמפוס האוניברסיטה, ועם זאת חיוני להקנות הכשרה אקדמית בעבודה סוציאלית לתלמידים מהמגזר החרדי. עוד הוא סבר, ואף הביע זאת בהמשך מול רשויות האוניברסיטה, שמכיוון שהאוניברסיטה העברית יושבת בירושלים, למרות היותה מוסד כלל ארצי, מן הראוי שתתחשב במגמות הדמוגרפיות בעיר, ובהן הגידול הניכר של האוכלוסייה החרדית, ותהיה קשובה יותר לצרכים הספציפיים של המגזר החרדי, שעד כה היה מנותק כליל ממערכת ההשכלה הגבוהה. לכן הוא החליט לבחון את ההצעה לתוכנית לנשים חרדיות במכללה החרדית באמצעות מגעים בלתי-פורמליים בין שני המוסדות. הוא השתכנע שהעניין חשוב ושכדאי לנצל את ההזדמנות בעקבות מפגשים מספר, שבהם התחוויר לסגל בית הספר שאנשי נוח ירושלים מכירים בכך שהמגזר החרדי סובל מבעיות אנושיות מכל הסוגים ומעוניינים בתוכנית שתכשיר לטפל בהן, בכך שיש צורך בתוכנית ברמה גבוהה שתכשיר אנשי מקצוע טובים ובכך שכבוד הדדי וקבלת האחר כפי שהוא הם תנאי הכרחי לשיתוף הפעולה בין הצדדים.

מנהלי שני המוסדות הסכימו שכדי להקל על ניהול התוכנית הניסיונית, מוטב יהיה להגדירה כתוכנית הסבה לנשים בעלות תואר ראשון. ההנחה היתה שהתנסות קודמת בלימודים במערכת השכלה גבוהה עשויה לצמצם את הפער בין הצדדים. תוכנית הסבה גם לא תציב את הדרישה לתעודת בגרות כתנאי קבלה ללימודי תואר ראשון באוניברסיטה, שהרי התעודה של רוב בוגרות החינוך החרדי אינה מוכרת במוסדות להשכלה גבוהה. בנוה ירושלים אותרו כמה נשים בעלות תואר ראשון שהיו מעוניינות ללמוד עבודה סוציאלית. התקווה היתה שיימצאו עוד מועמדות מתאימות שיגיעו לכדי מניין שיצדיק פתיחת כיתה לימוד.

תמיכה ממשלתית: משרד העבודה והרווחה

ההצעה של נוח ירושלים להקים תוכניות הכשרה בעבודה סוציאלית למגזר החרדי לא היתה ההצעה הראשונה מסוג זה שקיבל מנהל האגף למחקר, תכנון והכשרה של משרד העבודה והרווחה, שעבד במשרד מאז 1962. כבר בשנות ה-70 היתה פניית גישוש בעניין זה של מנהל הסמינר בית יעקב בירושלים. בשנות ה-80 הוגשה בקשה של מכללת אורות להקים תוכנית לעבודה סוציאלית. מאז 1992 היו ניסיונות חוזרים ונשנים של מוסדות קריית צאנו בנתניה שביקשו להגיע לשיתוף פעולה לסירוגין עם אוניברסיטאות חיפה ותל

אביב. אלא שכל המאמצים כשלו בעקבות שינויים בזירות הפוליטיות והארגוניות של משרד הרווחה ושל האוניברסיטאות.

משרד העבודה והרווחה, עוד כשהיה משרד הסעד, נהג לתמוך בהקמתן של תוכניות הכשרה רבות בתחום העבודה הסוציאלית שבאו לענות על צורכי המשרד או החברה בכללותה; לדוגמה: בית הספר לעבודה סוציאלית של אוניברסיטת בן גוריון, תוכניות מוסמך בעבודה סוציאלית באוניברסיטת חיפה ובאוניברסיטת תל אביב, תוכניות הסבה לעבודה סוציאלית לאקדמאים עולים מחבר העמים ותוכניות חד פעמיות לתואר בוגר בעבודה סוציאלית לאוכלוסייה הערבית ואף הברווית. מנהל האגף חתר להכשיר עובדים סוציאליים מהמגזר החרדי שיוכלו לטפל בבעיות הקשות הרווחות במגזר ולאייש את התקנים הלא מנוצלים בשל מחסור בעובדים סוציאליים כשירים ומתאימים. ב-1994 הוא אף העביר תזכיר מפורט למנכ"ל המשרד, אך ללא הועיל, עד אשר התחלפו שר העבודה והרווחה ומנכ"ל המשרד. בעת כהונתם של חבר הכנסת אלי ישי (ש"ס) כשר ושל מר יגאל בן-שלום כמנכ"ל המשרד הוציא משרד הרווחה מכרז לשתי תוכניות שיכללו שנת מכינה כחלופה לבגרות, כפי שהיה מקובל להציע ליוצאי הקיבוצים, ותוכנית תלת שנתית של הכשרה לעבודה סוציאלית, האחת בירושלים והאחרת באזור המרכז. היוזמה של נוה ירושלים נולדה בעיתוי מאפשר, אם כי לא בעקבות המכרז של המשרד. היא גם לא ענתה בדיוק על דרישותיו, ועל כן היתה פתרון חלקי ביותר בעיניו של מנהל האגף מחקר, תכנון והכשרה. דומה שזו היתה הסיבה שהמשרד תמך בהקמת התוכנית אך בה בעת גם הקשה עליה.

תהליך ההקמה

הנהלות שני הארגונים, בית הספר לעבודה סוציאלית ונוה ירושלים, נרתמו לעניין. מנהל בית הספר נדרש להוביל מהלך מורכב ביותר. במקביל לקידום המשא ומתן עם נוה ירושלים, היה עליו לשכנע את סגל בית הספר, שברובו התנגד לתוכנית ובעבר אף דחה על הסף פניות דומות, לקבל את התמיכה של נשיא האוניברסיטה והרקטור שלה ולהתגבר על התנגדות חריפה ביותר לתוכנית מצד הוועדה המתמדת של הסנאט, שטענה שהאוניברסיטה היא בלתי-סקטוריאלית ואין ליצור תוכניות המעדיפות קבוצות אוכלוסייה מסוימות על פני אחרות. לבסוף הסכימה הוועדה המתמדת של האוניברסיטה להפעיל את התוכנית כתוכנית ניסיונית בתנאים אלה: תוקם ועדת מעקב שתדווח לוועדה המתמדת פעמיים בשנה על הרמה האקדמית ועל ההתנהלות של התוכנית; יובטח מימון חיצוני לתוכנית; לא יפחת מספר התלמידים שהתקבלו עד כה לתוכנית הרגילה.

הנהלת נוה ירושלים מצדה התחייבה לפעול לגיוס הכספים לתוכנית ולגיוס תלמידות. הפרסום היה צריך להיות במידת מה בצנעה כדי שלא לסכן את מעמדה הציבורי של

המכללה במגזר החרדי ואת התוכנית עצמה. היה צורך לשווק את התוכנית בזהירות גדולה, להציע ולעודד בלי להבטיח, שהרי קיומה היה נתון בספק כמעט עד עצם הפתיחה. הרישום אף הוא מלאכה מורכבת. התאמת המועמדות נבדקה תחילה בנוה ירושלים ולאחר מכן באוניברסיטה. מועמדות רבות נדחו, אחרות שנמצאו מתאימות נשרו בשל העדר הביטחון שהתוכנית אכן תיפתח.

שני המנהלים נדרשו לעבוד מול משרד העבודה והרווחה שהיה כשלעצמו מורכב מבחינה מבנית ופוליטית פנים ארגונית ומדי פעם הכביד על המהלכים. לבסוף, שלא כצפוי, נדרש גם אישור התוכנית מטעם הוועדה לתכנון ותקצוב (ות"ת) והמועצה להשכלה גבוהה (מל"ג). אישור זה הגיע רק לאחר תהליך של חודשים אחדים. משרד האוצר עיכב אף הוא את מעבר הכספים שיועדו לתוכנית, והפרשה הניהולית והכספית הסתיימה רק בעיצומה של שנתה השנייה של התוכנית.

האנרגיה העצומה שהשקיעו השותפים בהקמת התוכנית בתנאים של אי ודאות ותוך לקיחת סיכונים נזקפת לכך שבעיניהם היה מדובר, לא רק בהקמה של תוכנית בודדת לצורך הכשרתן של עובדות סוציאליות חרדיות אחדות, אלא בתהליך בעל משמעויות חברתיות מרחיקות לכת.

בסיס שיתוף הפעולה

הצורך בהכשרה של כוח אדם מהמגזר החרדי, שמכיר את התרבות ויוכל לטפל בבעיות הסוציאליות של המגזר, הוכר באותה עת כיעד חשוב במשרד העבודה והרווחה, והיה המטרה המשותפת שהניעה את כל הצדדים לפעול להכשרת עובדות סוציאליות חרדיות. צורך זה שימש למעשה אמצעי לקידום מטרותיהם האחרות של שני הארגונים השותפים. מכללת נוה ירושלים רצתה להרחיב את אפשרויות התעסוקה לנשים חרדיות, והאוניברסיטה העברית בירושלים ביקשה במוצהר לפעול לגישור חברתי. התועלת האישית שתצמח לנשים ולמשפחותיהן עקב רכישת השכלה גבוהה ומקצוע אקדמי לא הוזכרה אז בהצהרת הכוונות של האוניברסיטה, ועניין הגישור החברתי לא נכלל בהצהרת הכוונות של הצד החרדי. היו בשני הארגונים כאלה שראו בתוכנית פוטנציאל להזדמנות מחקרית במגזר החרדי, שתאפשר הרחבה של בסיס הידע אודותיו ושל שיטות ההתערבות הסוציאלית בו.

שני הארגונים הסכימו על העיקרון שפרט למיקום הלימודים, על תוכנית הלימודים להיות זהה לתוכנית הרגילה של האוניברסיטה העברית בכל היבטיה – תנאי קבלה, מתכונת, תכנים, מורים – עד התואר בוגר בעבודה סוציאלית שהיא תקנה לבוגרותיה. מהצד החרדי היה ההסדר כרוך בויתור על התערבות רבנית בתוכנית ועל התאמה כלשהי שלה

לאוכלוסייה החרדית, ומצד האוניברסיטה הוא היה כרוך בקיום הלימודים העיוניים מחוץ לקמפוס האוניברסיטה.

חברי ההנהלה של נוה ירושלים השתדלו למזער את הבעייתיות הכרוכה בשיתוף פעולה עם האוניברסיטה העברית. ההסברים שהם נתנו לדרישתם לקיים את הלימודים מחוץ לקמפוס האוניברסיטה, ובהם הגנה, הכרח פוליטי פנים חרדי, צורך לימודי-חרדי לשם התפתחות מקצועית של התלמידות החרדיות, הבליתו את מורכבות העניין בצד החרדי. הבעייתיות שהורגשה במקביל באוניברסיטה העברית בנוגע לשיתוף הפעולה עם מכללת נוה ירושלים התבטאה בהתחבטותם של בעלי התפקידים האקדמיים הבכירים באשר לעיקרון הניהולי-הפוליטי המחייב לקיים את הלימודים בקמפוס האוניברסיטה, עיקרון שנתפס כמקדם ערכים המנוגדים לאלה שהודגשו בצד החרדי, ובהם שילוב (בניגוד לבידול), חשיבות החשיפה (בניגוד להגנה) ושוויון אקדמי (לעומת הייחוד הלימודי-החרדי). במהות שיתוף הפעולה בין שני הארגונים היה מתח בין השאיפות המנוגדות, לכאורה, שלהם.

תוכנית ההכשרה לעבודה סוציאלית לנשים חרדיות

תוכנית ההכשרה הדו-שנתית לנשים חרדיות בעלות תואר קודם (תוכנית הסבה) נבנתה בדיוק כמו התוכנית הדו-שנתית של בית הספר לעבודה סוציאלית של האוניברסיטה. היא הורכבה מלימודים עיוניים, מהכשרה מקצועית במסגרת שירותים חברתיים ומסדנה שמטרתה לחבר בין השניים.

סגל המורים

תמהיל המורים הורכב ממורי בית הספר, אם כי מסיבה ניהולית רובם היו בתחילת הקריירה האקדמית שלהם. רובם גם היו חילונים, מיעוטם הכירו את העולם החרדי מקרוב, ואחדים מהם הסתייגו מלכתחילה מעצם קיום התוכנית. תמהיל המדריכים, לעומת זאת, הושפע בעקיפין מזהות התלמידות, וכך גם היצע השירותים הסוציאליים להכשרה מקצועית, משום שהיו מדריכים שסירבו בגלוי או במוסווה לספק הכשרה מעשית לתלמידות חרדיות והיו מדריכים שביקשו להצטרף לתוכנית. מקצתם ראו בה הזדמנות להדריך או להגדיל את היקף משרתם בהדרכה, ואחרים מצאו בה עניין אישי או ארגוני. המדריכים בשדה נבדלו מאוד זה מזה בוותק בעבודה, בניסיון בהכשרה ובגיל. בניגוד למורים היו רוב המדריכים דתיים ילידי ארצות הברית, עבדו בעבר עם אוכלוסייה חרדית

והבינו את החשיבות ואת הצורך להציע תוכנית בעבודה סוציאלית לנשים חרדיות מחוץ לקמפוס האוניברסיטה.

התלמידות

עשרים תלמידות החלו ללמוד בתוכנית. התיאור הקבוצתי הצביע על חלוקה כמעט שווה של תלמידות ילידות ישראל וילידות חו"ל ועל פריסה רחבה של גילאים (מ-20 ועד 50 ומעלה), מצבים משפחתיים (מרווקות ועד סבתות) ומספר הילדים (0-10). רוב התלמידות היו חרדיות ותיקות (לפחות 25 שנה) מרקע אנגלוסקסי או ישראליות דתיות מהבית ש"התחרו" לא מכבר (לכל היותר לפני עשר שנים). רק שתיים היו חוזרות בתשובה מרקע מסורתי-חילוני. התלמידות היו בעלות תואר ראשון של אוניברסיטאות ומכללות בחוץ לארץ, אוניברסיטת בר-אילן, המכללה ירושלים או של התוכניות האקדמיות שהתנהלו בנוה ירושלים. שתיים מהן סיימו תואר ראשון בפסיכולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים: האחת, חרדית מבית, קיבלה את התואר לפני כשלושים שנה, והאחרת בשנה הקודמת בעיצומו של תהליך החזרה בתשובה. התלמידות החרדיות מבית למדו לפני 20 שנה ויותר באוניברסיטה רגילה או במוסדות אמריקנים-יהודים שנהוגה בהם הפרדה בין המינים.

רוב התלמידות הסתייגו חד-משמעית מלימודים באוניברסיטה עצמה. ההימצאות בקמפוס האוניברסיטה העברית (ואף בבר-אילן) היתה כרוכה אצלן בתחושה של שונות וזרות, בשל חשיפה לבני אדם שאינם יהודים דתיים ולאווירה שאינה תואמת את המקובל בחברה החרדית ואף מנוגדת לו. כמעט כל הסטודנטיות בתוכנית קיבלו את הסכמתן של הסמכות הרבנית שאליה פנו, וכמעט כל הנשואות שבהן נהנו מגיבוי בעליהן ללמוד בתוכנית. יחסן המגוון של התלמידות לאוניברסיטה, לתוכנית ולסגל ההוראה הבליט את ההטרונגיות של הקבוצה החרדית.

רוב רובן של התלמידות עסקו עוד טרם הצטרפותן לתוכנית בתחום הקשור לרווחה חברתית, אחת בתפקיד של עובדת קהילתית, אחת סומכת בלשכה ואחרות מתנדבות בקהילתן. העובדה שלחלק מהתלמידות היתה רכישת המקצוע בגדר חלום שלא מומש שנים רבות חידדה את קושי הנגישות של האוכלוסייה החרדית לאוניברסיטה ואת המשמעות הייחודית של התוכנית בעבורן.

המסגרת הלימודית

תוכנית הלימודים היתה כאמור תוכנית ההסבה של בית הספר לעבודה סוציאלית באוניברסיטה העברית. ואולם בשל המיקום הגיאוגרפי, המספר הקטן של התלמידות

ואילו צי זמן ומשאבים התאפיינה התוכנית בתנאים שונים מאלה שבבית הספר בהר הצופים. אוירת הלימודים בנוה ירושלים היתה ביתית ונשית. התלמידות למדו במגמה הפרטנית בלבד, ולא ניתנה אופציה למגמה הקהילתית וגם לא לקורסי בחירה. הלימודים החלו בשעה 09:15 לעומת 08:30 בהר הצופים, וזאת כדי להקל על האימהות שביניהן, וניתנו הפסקות של רבע שעה בין השיעורים ושלושת רבעי שעה לארוחת הצהריים – בחדר האוכל של המכללה ובנדיבותה – לעומת הפסקות אחדות של מחצית השעה בקמפוס האוניברסיטה. שיעורים במועדים מיוחדים, כמו תעניות, חנוכה או ערב פסח, הושלמו בעיתוי נוח יותר לתלמידות החרדיות.

בהתחשב בתלמידות ובעומס התוכנית היו מרצים שהגמישו את המועדים למסירת העבודות. בה בעת דרשו רובם עבודות אישיות ולא קבוצתיות, כנהוג לעתים בבית הספר לעבודה סוציאלית. עוד נוצר קושי בנגישות התלמידות לתאי המרצים ולשעות הקבלה שלהם. הניתוק הגיאוגרפי של התלמידות הגביל גם את גישתן לשירותים הרשמיים והלא רשמיים הניתנים בקמפוס האוניברסיטה, כגון תרגומים, מבחנים משנים קודמות וניסיון של בוגרים. בכל זאת לעתים היו תלמידות שנפגשו עם סטודנטים מהר הצופים, כשמדריך יזם פגישה קבוצתית לכלל הסטודנטים שהדריך.

הלמידה מחוץ לקמפוס היתה כרוכה גם במגבלות טכניות: נוה ירושלים העמידה לרשות התלמידות מעבדת מחשבים, אבל הורגשו ההעדר של מתרגל והגישה המוגבלת לאינטרנט; תלמידה קיבלה עליה את התפקיד להכין את הציוד האורקולי על פי בקשת המורים. אך בעיקר חסרה במכללה ספרייה מתאימה לעבודה סוציאלית. סוכם שהסגל יטיל את כל חובות הקריאה הנהוגות, והסטודנטיות ימצאו פתרון. התלמידות התארגנו עם המרצים ובינן לבין עצמן כדי להפיץ את החומר ביניהן. חלקן נסעו להר הצופים, ואחרות העדיפו לעשות מנוי לספרייה המרכזית לעובדים סוציאליים שנמצאה אז במרכז העיר בשכונת רחביה.

השתלבות של חומר תרבותי בלימודים העיוניים

כל הקורסים בנוה ירושלים נלמדו במסגרת תוכנית הלימודים הנהוגה בבית הספר לעבודה סוציאלית של האוניברסיטה העברית. הם סיפקו למשתתפים, התלמידות והמורים, חוויה חיובית. בסיכומו של דבר, אף ששולבו בהם לעתים חומרים תרבותיים במינונים שונים ובדרכים שונות, הועברו התכנים העיקריים בהם כמתוכנן. המורים נטו ביתר קלות לאפשר את העלאתם של תכנים תרבותיים בנוגע לעבודה הסוציאלית במגזר החרדי. נדמה שהיה הבדל בין קורסי הידע לבין הקורסים היישומיים הקשורים במישרין להכשרה המקצועית: בקורסי הידע נדרשה רגישות כדי לא לפגוע בזהות התרבותית של התלמידות, ואילו בקורסים היישומיים נוצר צורך טבעי להתייחס אליה. הזהות התרבותית של התלמידות

שירתה את ההתדיינות בנושאים הקשורים לקשר הטיפולי והתמזגה בטבעיות ובמתנינות בשיח הלימודי ובדרך להתמקצעות.

תוספת לתוכנית המקורית: מגשר תרבותי וסדנה מתוגברת

בתחילת הלימודים חוו רכזת התוכנית ורכזת ההכשרה המעשית והתלמידות מעין הלם בעקבות מפגש התרבויות. מצד התלמידות התבטא הלם זה בריבוי שאלות רב שהן הפנו לרבנים בנוגע לתוכנית הלימודים ולהכשרה המעשית בשדה. מצד הרכזות התבטא ההלם בחשש ובדאגה בנוגע למהלך העתידי של ההכשרה המקצועית. הן היו מודעות שלו היה מדובר בתלמידה יחידה בבית הספר, היתה ההתנהגות החריגה הזו מעוררת דאגה רבה ואף יכלה לשמש עילה להכשלה. כאן היתה ההתנהגות משותפת לאחדות מהקבוצה, וחייבה סובלנות ורגישות לתופעה. יתר על כן, בשל הרגישות החברתית-החרדית סיכנה פנייתן של תלמידות לרבנים שאינם קשורים לתוכנית לא רק את התהליך הלימודי, אלא גם את התוכנית עצמה. לפיכך ראו שתי ההנהלות לנכון להכיל את התוכנית במסגרת משותפת לשני המוסדות, ולהתמודד עם המצב באמצעות המינוי של יועץ לתוכנית (כלשון הפרוטוקול) מטעם בית הספר ובמימון נוח ירושלים. נבחר לתפקיד אחד מאנשי נוח ירושלים, רב בעל תואר שני בפסיכולוגיה. תדירות הסדנה תוגברה כדי לאפשר התייחסות לסוגיות ההכשרה התרבותיות הייחודיות לקבוצה החרדית, והיא שימשה מסגרת טבעית לשילובו. המינוי הזה היה בבחינת הימור בעבור הנהלת בית הספר. רק עם הזמן התברר שמהות התפקיד היתה גישור תרבותי, ושהוא תרם רבות להצלחתה של התוכנית.

התלמידות ציפו שהמגשר התרבותי ילווה אותן בתהליך ההכשרה ויעזור להן להיצמד ליהדות ולהלכה; חברי הסגל מינו אותו לצורך קבלת גיבוי ולגיטימציה. המגשר התרבותי תיווך בין הצדדים, גישר בין המקצוע לבין העולם החרדי באמצעות התייחסות דואלית למערכות של תכנים, שפה, ערכים ומחויבויות של עולם העבודה הסוציאלית ושל ההלכה, ופעל לעדן את רגשות הקונפליקט שהתעוררו אצל שני הצדדים במהלך התוכנית.

הניתוח הכולל של הסדנאות העלה שבשנה הראשונה בלטה זהותו הרבנית של המגשר התרבותי, ואילו בשנה השנייה בלטה יותר דמותו כאיש מקצוע טיפולי. במקביל, השיח הכיתתי מצביע על היעלמותן עם הזמן של ההתייחסויות לנושאים חרדיים, לטובת עיסוק בתכנים מקצועיים.

שינוי הדרגתי בהתייחסות הסגל והתמקצעות התלמידות

מבט על כלל ישיבות הסגל הראה בעליל שבמסגרת התוכנית התחולל שינוי הדרגתי בהתייחסות הסגל לתוכנית ולקבוצת התלמידות, עד כדי שביעות רצון מן התוכנית שהשיגה את מטרתה – התמקצעות התלמידות.

בישיבות הראשונות ניכרו גבולות ברורים בין הסגל לתלמידות, הסתכלות סטריאוטיפית של כל קבוצה על רעותה וזרות בין הצדדים. בישיבת הסגל שפתחה את השנה השנייה תוארה במבט לאחור חוויית המפגש הבין-תרבותי על שלביו השונים – מתחושות של זרות וחרדות הדריות עד סממנים של הסתגלות הדרית והרגשה אופטימית ובטוחה יותר בנוגע להמשך התוכנית. בישיבה האחרונה דיווח סגל בית הספר על תקינות לימודית; מרכיב הזהות החרדית של התלמידות נעשה שולי בשיח המורים, ונרשמה התייחסות עניינית לתלמידות ולתוכנית. ריבוי הישיבות והאירועים הקשורים לתוכנית במהלך השנה הראשונה ומיעוט הישיבות בשנה השנייה הצביעו אף הם על מעבר ממפגש, הנחוה כיוצא דופן ומעורר צורך לדון בו, למפגש לימודי שאינו שונה בהרבה ממפגשים לימודיים אחרים בבית הספר.

התמורה בחוויית סגל ההוראה והמדריכים בהכשרה המעשית בשדה היתה חדה. בישיבות הסגל ניתנו שני הסברים ראשוניים לכך: השוני בסיטואציה הלימודית; השוני בתנאי המפגש הבין-תרבותי המתרחש בה. רוב רובם של המורים, על אף ההסתייגות ההתחלתית של רבים מהם מהתוכנית, נהנו מההוראה בנוה ירושלים כבר מהסמסטר הראשון. הסוגיה המרכזית שהעסיקה אותם בישיבות הסגל נגעה למקום היהדות בלימודים העיוניים. בתחילה הם דנו בערך הידע התורני של התלמידות, בהמשך במקום היהדות בהוראה ולבסוף במהותה של הכשרה אוניברסלית למקצוע. התייחסות סגל המורים לתוכנית התפתחה גם היא מספקנות התחלתית כלפיה עד להצדקתה הנחרצת ולהערכתן של תפוקותיה במונחים של שיפור האינטראקציה בין הצדדים והתמקצעות התלמידות.

בשונה מהמורים התלוננו מדריכי ההכשרה המקצועית בשדה, במשך כל השנה הראשונה, על תהליך הכשרה אטי וקשה במיוחד. תחילה ייחסו רובם את הקושי לחרדות התלמידות, אך במשך הזמן הם הבחינו בגורמים אחרים, כמו מבנה התוכנית, גיל התלמידות, מצבן המשפחתי, פרק הזמן שעבר מלימודיהן הקודמים, אתגרים הקשורים לחינוך מבוגרים והמעבר מעשיית חסד לעבודה מקצועית. הנושא העיקרי שהעסיק אותם היה המפגש בין המקצוע לבין הזהות החרדית של התלמידות. ההתייחסות לנושא עברה במהלך התוכנית תמורות מתפיסת התנגשות, לטשטוש, להצבת שאלות חדשות ועד היעלמות הסוגיה מן השיח. בשנה השנייה נושא החרדות לא תפס עוד מקום מרכזי. בישיבת הסגל האחרונה חברו המדריכים למורים והביעו גם הם את שביעות רצונם מהתמקצעות התלמידות.

שינויים בעקבות התוכנית

עדויות המשתתפים ממחישות במיוחד את השינויים שהתרחשו בעקבות התוכנית: רכות התוכנית דיווחה בישיבת הסגל האחרונה שהמפגש היה בעבורה חוויה חשובה ומפרה, עורר אצלה שאלות רבות, הגביר את רגישותה לסטודנטים מתרבויות שונות באוניברסיטה, מיתן את הרגשות השליליים שחשה קודם לכן כלפי הציבור החרדי ופיתח את יכולתה להבין את החרדים ולתקשר עמם. התלמידות הצביעו על תהליך מקביל אצלן. אחת מהן דיווחה שהמפגש הפיג את הכעס שהרגישה כלפי החילונים ועזר לה להרגיש אמפתיה וחיבור אליהם ולהבין אותם טוב יותר. עדויות אחדות של תלמידות מלמדות על שינויים שחלו בעקבות התוכנית בחייהן האישיים, במחלקה לעבודה סוציאלית ובשדה ההכשרה המקצועית. תלמידה אחת התייחסה להרגשת ההתמקצעות שחשה, למקומה בדרך לשילוב בין הזהירות המקצועית והחרדית ואף להתרחקות מסוימת מהחברה החרדית שחוותה בעקבות תוכנית ההכשרה. עדות אחרת הצביעה על שיפור ההתערבות הסוציאלית במגזר החרדי בעקבות המעבר מעשיית חסד לעשייה מקצועית.

מעקב ראשוני אחר התלמידות שסיימו את המחזור הראשון של התוכנית העלה שרובן השתלבו בשירותים הסוציאליים, כולל לשכות רווחה.

דיון: הגורמים שתמכו בתוכנית ותרמו להצלחתה

אפשר לראות במקרה הנחקר נקודת מפנה בתחום ההכשרה למקצוע בהקשר תרבותי אחר ודוגמה לגישור בין מקצוע העבודה הסוציאלית לבין תרבות שלא רק שהיא שונה מהותית מתרבות הרוב, אלא שמהותה היא שוני תרבותי ושימורו. נראה שדווקא הרצון החד משמעי והגלוי לשמר את התרבות המקורית הביא לתהליכים שאפשר ללמוד מהם בנוגע להכשרה מקצועית בקרב תרבויות אחרות. ניתוח המקרה הנחקר מתוך פרספקטיבה היסטורית וחברתית מאפשר לענות על השאלות שבבסיס המאמר: כיצד יוזמה חריגה זו הצליחה לצאת מן הכוח אל הפועל, ומדוע דווקא אז? הדיון יעסוק בתמורות שחלו ובהקשרים החברתי, האקדמי והמקצועי אשר תמכו בהנגשתו של מקצוע העבודה סוציאלית למגזר תרבותי אחר. אך ראשית כול הוא יתמקד בדרכי הפעולה של מקימי התוכנית שתמכו לקידום היוזמה.

דרכי הפעולה של מקימי התוכנית

ניתוח הקמת התוכנית והתנהלותה מאפשר להצביע על גורמי מנהיגות ועל דרכי פעולה שתמכו הלכה למעשה בתהליך ובהצלחת התוכנית לטובת כל הצדדים, ומראה שחשוב לשמר אותם בתוכניות הדומות לה או ליישם גם לצורך הקידום של יוזמות עתידיות מסוג זה.

הקפדה על לגיטימיות התוכנית

לגיטימיות התוכנית היתה חשובה למקימיה. לאורך כל הדרך הם שמרו בנחישות על זהותה למקבילתה שבקמפוס האוניברסיטה, מתנאי קבלה ועד התעודה לבוגרותיה. הם הקפידו ללא סייג שהתוכנית תהיה מסוג א ונזהרו מאוד לא לאפשר לה להפוך לתוכנית ייחודית שתיחשב סוג ב. נראה שדרישה זו חשובה ועקרונית לתדמית המוסדות המציעים את ההכשרה, לשילוב המקצועי של בוגרי התוכנית, למהות העבודה הסוציאלית כמקצוע אחד ולאיכות השירותים הניתנים לאוכלוסיות השונות.

נכונות לפשרה

מיקום התוכנית היה פשרה שהאוניברסיטה קיבלה בקושי רב בשל התנגדות אידיאולוגית לעניין. התוכנית סתרה לכאורה את שליחותה החברתית לשרת את כולם ללא הבדל הנובע מהשתייכות חברתית, תרבות, דת או מגדר. יתר על כן, תוכנית מחוץ לקמפוס האוניברסיטה מקשה על הנגישות לשירותים אקדמיים, בפרט נגישות לספרייה, לציוד ולכוח אדם. ההבנה שללא ויתור בעניין המיקום לא ניתן יהיה להקנות השכלה אקדמית והכשרה מקצועית אוניברסיטאית לאוכלוסייה חרדית הביאה את ראשי האוניברסיטה להסכים לפשרה. באופן פרדוקסלי, מוכנותה של האוניברסיטה להתפשר על העיקרון של שוויוניות הנגישות, כפי שהיא תפסה אותו, חיזקה למעשה את השוויוניות, בכך שהיא הכלילה אוכלוסייה שלא היתה מגיעה אליה לולא התוכנית, ובעקבות התוכנית הגיעה אוכלוסייה זו למצב שבו היא זקוקה לשירותים האקדמיים ולספריות מקצועיות. נראה שיצירתיות, זמן ורצון יכולים לסייע בצמצום הפערים בתחום זה ושיש לשאוף בכל זאת לספק תנאים רבים ככל האפשר ללימודים נאותים.

מחויבות אישית, כבוד הדדי ונכונות לשיח אותנטי

שני הצדדים הצליחו לשתף פעולה בתנאים מתוחים ביותר, כנראה במידה רבה בזכות המחויבות האישית והמסירות של בעלי התפקידים ברמת ההנהלה של שני המוסדות

השותפים, ברמה המינהלית (המזכירה לענייני הוראה של בית הספר וסגנית המנהלת של המכללה) וברמה הביצועית (רכזת התוכנית, רכזת ההכשרה וראשי התוכניות האקדמיות של נוה ירושלים וכן המורים שלימדו בתוכנית וחשו במהלך הזמן תחושת שליחות ומחויבות להצלחתה). רובם ככולם ראו בתוכנית עניין בעל חשיבות אישית, מקצועית וחברתית, היו נכונים לשיח מכבד גם בעת קושי והבינו שאין אפשרות לקדם כל יוזמה ללא הבטחה שכל צד יכבד את התרבות ואת השונות של הצד האחר. ההנהלה והסגל של בית הספר התייחסו לאנשי נוה ירושלים בכבוד וגם עמדו על כך שיכבדו אותם כפי שהם. הם הגיעו אפוא לנוה ירושלים, לבושים כרגיל, והחילוניים בהם ללא כיפה או כיסוי ראש. התהליכים מלמדים, שלא היתה אפשרות לתהליך חד-סטרי של התקרבות ושזו התאפשרה, כי שני הצדדים היו אותנטיים בשיח ביניהם ותפסו שהידברות כנה היא הדרך לגישור.

גמישות ויצירתיות המאפשרות את השגת המטרה

היה ברור לכל הצדדים שעל התוכנית להכשיר לעבודה סוציאלית המסוגלת לטפל בכול, הן מבחינת נושאים והן מבחינת אוכלוסיות. לצד ההקפדה על המטרה גילו מקימי התוכנית מידה של גמישות בנוגע לדרך לימודה. הנהלת נוה ירושלים והנשים שנרשמו ללימודים הסכימו לתוכנית האוניברסיטאית במתכונתה הרגילה ללא הגבלה של תכנים, מגדר המורים או לכושרם. עם הרצתה התברר שיש להרחיבה כדי לענות על צורכיהן הלימודיים התרבותיים של התלמידות. התוספת של מגשר תרבותי ושל שיעורים במסגרת הסדנה הוכיחה את עצמה כדרך יעילה ואולי מכרעת לסייע לתלמידות לגשר בין התרבות המקצועית החדשה לבין תרבותן האישית. במבט לאחור, דומה שבאמצעות מתן כלים מיוחדים לתרבות מילאו מקימי התוכנית את מחויבותם להכשיר את התלמידות למלא את תפקידן המקצועי כיאות.

שקיפות ללא פרסום

השותפים להקמת התוכנית שאפו לשמר איזון עדין בין הצורך להבטיח שקיפות מלאה לתהליך הקמתה והתנהלותה לבין הצורך שלא לפרסם את היוזמה במידה שהיתה מסכנת אותה ומאפשרת למתנגדים לפעול ביתר עוז ולחבל בעשייה. הנהלת נוה ירושלים אף בחרה להסתכן ולפעול בלי לערב סמכויות רבניות, מתוך הבנה שדיון ציבורי-חרדי היה עלול להסב נזק עד כדי פגיעה בתוכנית. למעשה היו הדלפות דווקא מתוך משרד העבודה והרווחה והמערכת להשכלה גבוהה, והעיתונות הספיקה להתערב ולהציג את הדברים לעתים מזווית מטעה ומכפישה, אבל השיח הציבורי לא התלקח.

גורמים חברתיים התומכים בהקמה של תוכניות דומות

יוזמה אינה מתרחשת במנותק מהמציאות החברתית. גם במהלך שני העשורים שקדמו לתוכנית היה צורך בעובדים סוציאליים מהמגזר החרדי, אך זה, כמו גם נכונותם של גורמים דתיים-חרדיים אחדים לשתף פעולה עם מוסדות אקדמיים ישראלים, לא הביא להקמת תוכנית הכשרה למגזר החרדי, במידה רבה בשל האנטגוניזם החברתי-הפוליטי בין תרבות הרוב למגזר זה. תמורות חברתיות, אקדמיות ומקצועיות תמכו ביוזמה, וההצבעה עליהן מספקת הסבר כיצד התרחש המפנה באקדמיזציה של המקצוע דווקא אז.

התגברות הפלורליזם החברתי ושינוי פוליטי

נראה שהתגברות הפלורליזם החברתי בעולם ובישראל, כרעיון אידיאולוגי וכתוצר של התגברות הכוח הפוליטי של המיעוטים התרבותיים (יונה, 1991; יער ושביט, 2001), סיפקה לגיטימציה להקמת התוכנית. מבחינה אידיאולוגית רווחה שנים רבות עוד טרם קום המדינה גישת כור ההיתוך שתכליתה היתה לשלב את כל המגזרים לכדי חברה בעלת תרבות ישראלית כתרבות האליטה הפוליטית (איזנשטט, 1966). התמורה האידיאולוגית לכיוון של מתן לגיטימציה לשונות תרבותית המתרחשת בעולם המערבי ולאחרונה בישראל (Jaffe, 1998) היתה הקרקע שעליה הוקמה התוכנית. אמנם קבלת השונות אינה רק פרי שינוי אידיאולוגי, אלא גם תולדה של עליית משקלן הדמוגרפי וכוחן הפוליטי של התרבויות השונות. בישראל שלפני התקופה הנידונה היה ריכוז הכוח הפוליטי, במשרד העבודה והרווחה במיוחד, בידי תרבות הרוב, וזה העדיף להפנות כספים לתוכניות התואמות את השקפתו ומנע בפועל את קידומן של תוכניות מסוג זה. בתקופה הנידונה, לעומת זאת, גבר כוחן הפוליטי של המפלגות החרדיות, ותיק העבודה והרווחה שקיבלו בשנת 1996, עם פתיחת הכנסת ה-14, סיפק לבעלי התפקידים החדשים את היכולת לקדם נושאים בעלי עדיפות גבוהה מבחינתם, ונתן ללא ספק דחיפה לעניין (דהאן, 2004).

התפתחות הרגישות התרבותית בעבודה הסוציאלית

התגברות הפלורליזם החברתי בעולם ובעקבות זאת בישראל הביאה עמה תמורה בגישתם של שירותי הרווחה לתרבויות שונות; התפתחה רגישות תרבותית בעבודה הסוציאלית בשירותי הרווחה בקרב מגזרים שונים. בשל השתייכותם לתרבות השלטת ומתוך אמונתם בחשיבותה של הומוגניות תרבותית בחברה, פעלו עובדים סוציאליים בעולם ובישראל לאורך שנים למען היטמעות תרבותית, על פי מודלים מותאמים לתרבות הרוב, שבדרך כלל לא התאימו למטופלים בעלי רקע תרבותי אחר (Ben-David, 1998; Devore & Schlesinger, 1996; Jaffe, 1998; Pinderhughes, 1989). באירופה ובארצות הברית

עלה הצורך ברגישות לתרבויות השונות על סדר היום המקצועי מאז שנות ה-60, וזאת במידה רבה עקב מתחים חברתיים ולחצים מצד קבוצות אתניות ומיעוטים תרבותיים (Dominelli, 1997; Fry, 1978). בישראל אומצה גישה זו בהדרגה עשורים אחדים מאוחר יותר (לשם ורואר-סטריאר, 2003; רבין, 1999), והגיעה גם אל המגזר החרדי (כילו וויצטום, 1994; Greenberg & Witztum, 2001). התפתחות הרגישות התרבותית היתה תמורה שסיפקה לגיטימציה להקמת התוכנית, משום שזו החריפה את הקושי שהורגש במשרד הרווחה לעבוד במגזר החרדי ובשל כך הגבירה את הצורך בעובדים סוציאליים חרדים שיעזרו למשרד לממש את מטרותיו. הבעיה שעליה היתה הסכמה רחבה הוגדרה כקושי של שירותי הרווחה לטפל בבעיות החברתיות של המגזר החרדי והצורך להכשיר לשם כך עובדים סוציאליים חרדים. לא התייחסו באותה העת לצורך לסייע למגזר החרדי להשתלב בעבודה ולהתפרנס וגם לא לצורך להנגיש אליו את האקדמיה (דהאן, 2004). סוגיות אלה עדיין לא היו חלק מסדר היום הציבורי. אין זה פלא אפוא, שהתוכנית להכשרה בעבודה סוציאלית הקדימה את התוכניות במקצועות אחרים שנפתחו למגזר החרדי במרוצת הזמן.

מגמת קידום הנגישות של ההשכלה הגבוהה למיעוטים תרבותיים

הרחבת הנגישות להשכלה הגבוהה בישראל – הקמת מכללות, פיתוח תוכניות לימוד וגידול אדיר במספר הסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה – חלה במקביל להקמת התוכנית וככל הנראה תמכה בה. עם זאת, הקמת התוכנית תאמה בעיקר את המגמה האקדמית המוצהרת מזה שנים רבות באקדמיה בעולם. המצדדים במגמה זו ממליצים להרחיב את המגוון התרבותי בגוף הסטודנטיאלי באמצעות הנגשת ההכשרה למיעוטים תרבותיים (Stricker et al., 1990)⁴, וזאת מהסיבות האלה: חשוב להכיר בגזענות הרווחת ובדיכוי המיעוטים ולשאוף לחברה פלורליסטית יותר (Batts, 1990); זוהי אחריות החברה לספק מטפלים מוכשרים ומיומנים שיענו על צורכי האוכלוסייה, בפרט לאור התחזית הדמוגרפיות הצופה גידול מספרי ויחסי של המיעוטים באוכלוסייה הכללית (Persico, 1990); מגוון תרבותי במערכת להשכלה הגבוהה יתרום לא רק למיעוטים עצמם אלא גם לחברה כולה, שכן המגוון מונע תלות של מגזרים מסוימים באחרים, ואף יניע אותם לתרום לחברה, ובסופו של דבר יביא לחברה מלוכדת יותר ובריאה יותר. מגמה

4 העורכים מציגים את התוצאות של ועדה מטעם ה-NCSPP [National Council of Schools of Professional Psychology] שבארצות הברית. מטרת הוועדה היתה למצוא דרכים להרחיב את המגוון האתני בתוכנית הכשרה מקצועית בתחום הפסיכולוגיה ולפתח דרכי מעקב לסיפוקם של שירותים לאוכלוסיות מגוונות. בפועל חולקה הוועדה לארבע תת-ועדות שדנו בארבעה נושאים: גיוס חברי סגל ושימורו, גיוס סטודנטים ושימורם, תוכניות לימודים ושירותים לאוכלוסיות מיעוט [underserved]. התכנים הוצגו בכנס השנתי של המועצה בחורף 1988-1989.

זו עדיין לא היתה חלק מוצהר מסדר היום של האוניברסיטה או של מערכת ההשכלה הגבוהה בישראל, אבל הטיעונים בבסיסה עלו בריאיונות עם רבים מבעלי התפקידים הבכירים שתמכו בתוכנית.

בשלות המקצוע והיוקרה של בית הספר

במשך שנים היה מקצוע העבודה הסוציאלית, יותר מכל מקצוע אחר, טרוד בהשתלבות באקדמיה, בהוכחת כוחו המחקרי ובהגדרת הנישה הארגונית שלו, בעולם וגם בישראל (אבירם, 2003; שפירו, שרר, קורין-לנגר ווייס, 2002). ייתכן שמעמד המקצוע באקדמיה אינו ניתן עוד לערעור ושזהותו ודרכי פעולתו מגובשים דיים, כך שהוא נמצא מסוגל ונכון לפנות למשימה חדשה ומאתגרת של הנגשתו לתרבויות ייחודיות שעד כה לא לקחו בו חלק. המאמץ נעשה לראשונה בתוכנית הכשרה לאוכלוסייה חרדית דווקא, משום שסטודנטים מתרבויות אחרות לומדים באוניברסיטה ופחות נחושים להבליט את שונותם. ייתכן גם שלא במקרה היססו אוניברסיטאות חיפה ותל אביב לשתף פעולה עם מוסדות צאנו ולא העזו להקים עמם תוכנית לפני כן (דהאן, 2004), ורק האוניברסיטה הראשונה בישראל, שהמוניטין שלה ומעמדה אינם ניתנים לערעור, יכלה להרשות לעצמה צעד נועז זה. דומה גם שהתוכנית הניסיונית סיפקה לגיטימציה חברתית-אקדמית שאפשרה במהלך הזמן גם לאוניברסיטאות אחרות, חיפה ובר-אילן, להציע תוכניות דומות.

מיצוב המקצוע המגשר בין האקדמיה לחברה

אחד האפיונים של מקצוע העבודה הסוציאלית, שהקשה עליו להתמקם באקדמיה הישראלית, הוא זהותו הכפולה: זהות מקצועית אקדמית וזהות מקצועית התערבותית בשדה החברתי (שטיין, 2003). נראה שנקודת תורפה זו היא גם נקודת כוח, משום שהיא מעמידה את מקצוע העבודה הסוציאלית בחזית מבחינת הגישור הרצוי בין האקדמיה לחברה. הנגשת התוכנית למגזרים ולתרבויות תאמה את שאיפתה של האקדמיה לרדת ממגדל השן ולהפוך רלוונטית יותר בעבור כלל האוכלוסייה הישראלית. ייתכן שמיקומה של האוניברסיטה העברית בירושלים וגודל המגזר החרדי בעיר זו היו גורמים שעודדו את האוניברסיטה הירושלמית לפתוח את התוכנית המיוחדת בעבודה סוציאלית לנשים חרדיות. התוכנית גישרה בין סגל האוניברסיטה לבין הסטודנטיות החרדיות, ודרכם בין לא חרדים לחרדים. הגישור עשוי לקבל ממדים רחבים יותר בזכות יכולתם של העובדים סוציאליים חרדים לתרום לגישור בין השירותים החברתיים למגזר החרדי. נראה שבזכות תוכנית זו ותוכניות דומות, החלה להיטשטש הדיכוטומיה בין אנשי מקצוע מהאקדמיה מזה והאוכלוסייה החרדית מזה. התוכניות הללו מגשרות בשלושה רבדים: בין האקדמיה

לחברה, בין המקצוע לתרבויות ובין אנשים. יש להן אפוא השפעה רחבה בהרכבה מעבר לתפוקות התוכניות עצמן.

לסיכום: הנגשת ההכשרה לעבודה סוציאלית

המקרה הנחקר ממחיש את הצלחת בית הספר לעבודה סוציאלית של האוניברסיטה העברית להנגיש את מקצוע העבודה הסוציאלית למגזר שאינו מיוצג דיו באקדמיה הישראלית. התוכנית בעבודה סוציאלית, שהצגנו במאמר זה, היתה הסנונית הראשונה של תוכניות אקדמיות בעבודה סוציאלית המיועדות למגזר החרדי ובין הניצנים הראשונים של תוכניות המתקיימות מחוץ לקמפוסים של המוסדות להשכלה גבוהה. כפי שראינו, נתקלה התוכנית בקשיים לא מעטים, כדי לקבל לגיטימציה מהמועצה להשכלה גבוהה ולהשיג מימון להפעלתה. בתקופת עיצובה, אמצע שנות ה-90, היתה המדיניות הרשמית של המועצה להשכלה גבוהה ושל רוב המוסדות להשכלה גבוהה שאין לאפשר תוכניות לימודים ייחודיות למגזרי אוכלוסייה ספציפיים מחוץ לקמפוסים הרגילים של המוסדות להשכלה גבוהה ובוודאי שאין לתקצב אותם מכספי התקציב הציבורי להשכלה גבוהה.

ואולם מסוף שנות ה-90 הלכה וגברה ההכרה בציבור הרחב וכן גם במערכת ההשכלה הגבוהה שיש חשיבות חברתית ולאומית להכניס את המגזר החרדי למעגל ההשכלה הגבוהה, ובמקביל חל מפנה בחברה החרדית בכל הקשור להכשרה מקצועית (לופו, 2003). מה היו הגורמים לשינוי הגישה ולעיתוי התרחשותו, אלה ללא ספק שאלות נכבדות הראויות למחקר מעמיק בפני עצמו, אך הן חורגות ממוקד מאמר זה. יש להניח שהניסיון עם תוכניות חלוציות כמו זו שהצגנו תרם לשינוי הגישה והראה שהדבר אינו רק חשוב וראוי אלא גם אפשרי.

ב-27 ביולי 1999 קיבלה המועצה להשכלה גבוהה החלטה להתחיל בתהליך אקדמיזציה למגזר החרדי. בראשית התקופה ניסתה המועצה להקים מסגרת ייעודית בגוש דן, אבל הרעיון לא התממש באותה עת. אך מרגע שנקבעה המדיניות, לא ניתן היה לעצור את התהליך. המועצה להשכלה גבוהה והוועדה לתכנון ולתקצוב גיבשו פתרון שסיפק תשתית ארגונית במגזר החרדי, שבחדרי כיתותיו יפעילו מוסדות מוכרים להשכלה גבוהה תוכניות אקדמיות המיועדות לו. בהחלטתה שהתקבלה בישיבת המועצה להשכלה גבוהה ב-16 בדצמבר 2003, קבעה המועצה, ש"המסגרות הארגוניות הקיימות בירושלים ובגוש דן ללימודים אקדמיים לחרדים, שבהן מתקיימות תוכניות לימודים אקדמיות של מוסדות מוכרים להשכלה גבוהה במגוון מקצועות, הן הדרך המתאימה לקיום לימודים אקדמיים

למגזר החרדי בשלב זה". מסגרות ארגוניות אלה מוכרות בציבור כמכללות חרדיות, האחת המכללה החרדית בירושלים והאחרת המכללה החרדית בבני ברק (מבחר"ר).

המועצה להשכלה גבוהה לא הסתפקה בתוכניות האקדמיות לתואר. היא ראתה חשיבות גם בפיתוח מכינות אקדמיות המיועדות למגזר החרדי. היא פעלה כדי להבטיח שרמת לימודים בהן תהיה נאותה ושהן יוכרו לצורך המשך לימודים של תלמידיהם לתואר אקדמי בתוכניות הייעודיות. בישיבתה ב-16 בדצמבר 2003 החליטה המועצה להשכלה גבוהה שהיא "מעודדת את הקמתה של מכינה קדם-אקדמית במתכונת חדשה עבור תלמידים מן המגזר החרדי תוך ציפייה שהפעלה נכונה של מכינה זו תביא להגדלה משמעותית במספרי התלמידים מן המגזר החרדי הלומדים בתוכניות האקדמיות". ועדה משותפת של המועצה להשכלה גבוהה והאגודה לקידום החינוך קבעה אמות מידה לבחירת המוסדות להשכלה גבוהה שיפעילו את המכינות; נבחרו אוניברסיטת בר אילן ואוניברסיטת חיפה.

בעקבות שינוי המדיניות של המועצה להשכלה גבוהה ולאור מה שהתברר כצורך במגזר החרדי חלה התפתחות מהירה הן במספר התלמידים והן במגוון התוכניות הייעודיות למגזר החרדי. בעוד שבשנת תשס"ו עמד מספר התלמידים, שלמדו בתוכניות ייעודיות למגזר החרדי, על 375, הרי בשנת תשס"ט הגיע מספרם ל-1,596. באותה תקופה גדל התקציב המיועד לתוכניות אלה מ-14.5 מיליון ש"ח ל-39 מיליון (אמיר גת, הוות"ת, דיווח אישי 6/12/2009). בשנת הלימודים תש"ע נרשמו 200 סטודנטים למכינות קדם אקדמיות במכללות החרדיות בבני ברק ובירושלים.

שישה מוסדות להשכלה גבוהה מציעים בשנת תש"ע תוכניות לימודים נפרדות לנשים ולגברים במכללה החרדית בירושלים ובמבחר"ר. רוב התוכניות הן מטעם אוניברסיטת בר אילן. אוניברסיטת חיפה ומכללת הדסה מציעות מספר תוכניות, אוניברסיטת תל אביב והאוניברסיטה הפתוחה מציעות כל אחת תוכנית אחת, ובעת כתיבת המאמר הצטרפה גם אוניברסיטת בן-גוריון לאוניברסיטאות המספקות תוכניות ייעודיות למגזר החרדי. התוכניות הללו מעניקות תואר במקצועות אקדמיים המבוקשים בשוק התעסוקה, בהם עבודה סוציאלית, מדעי החברה, ייעוץ חינוכי, קלינאות תקשורת, ריפוי בעיסוק, לוגיסטיקה וכלכלה, מדעי המחשב, מדעי המעבדה הרפואית ולאחרונה אף פסיכולוגיה. מעניין לציין שהאוניברסיטה העברית בירושלים, שיזמה את התוכנית הראשונה, בחרה לסגת מן העניין לאחר שני מחזורים למרות הרצון של מכללת נוה ירושלים להמשיך ולקיים אותה. הטענה הפורמלית היתה שבדיקה בדיעבד הראתה שהתארים הקודמים של תלמידות אחדות (שתיים-שלוש תלמידות) לא נמצאו קבילים די הצורך. ככל הנראה, חוסר העניין בתוכנית של ראשי האוניברסיטה ובית הספר לעבודה סוציאלית שנכנסו לתפקיד היה אחד הגורמים העיקריים שמנע את המשך התוכנית. אבל תוכניות לעבודה סוציאלית המיועדות למגזר החרדי התרבו מאז מאוד, והן פועלות כיום בבני ברק מטעם

אוניברסיטת חיפה ובירושלים מטעם אוניברסיטת בר אילן. בראשית שנת הלימודים תש"ע היו רשומים ללימודי עבודה סוציאלית בשתי המסגרות הייעודיות לחרדים 320 נשים וגברים.

הדינמיקה של תוכניות ייעודיות למגזר החרדי לא עצרה במסגרות הציבוריות המתקצבות שהוועדה לתכנון ולתקצוב מתקצבת. מספר מוסדות פרטיים המוכרים בידי המועצה להשכלה גבוהה מציעים תוכניות בתחומים אחרים. אף שאין הן ממומנות באמצעות התקציב הציבורי של ההשכלה הגבוהה, הן מוכרות בידי המועצה להשכלה גבוהה ומושכות תלמידים. הקריה האקדמית אונו מפעילה תוכניות ייעודיות למגזר החרדי אשר מובילות לתואר ראשון במשפטים ובמנהל עסקים. גם בית הספר הגבוה לטכנולוגיה בירושלים מציע מספר תוכניות למגזר החרדי.

השינוי, כמעט מהפך, שאנו עדים לו בעשור האחרון בנושא ההכשרה האקדמית הייעודית למגזר החרדי היה קודם כול שינוי תפיסתי שהכיר בחשיבות ובהכרח החברתי והלאומי להציע תוכניות נפרדות לגברים ולנשים המתקיימות מחוץ לקמפוסים של המוסדות להשכלה גבוהה. הגידול המהיר של התוכניות, הן במספר התלמידים והן במגוון ההיצע, מעיד יותר מכול עד כמה היתה החברה הישראלית בשלה לשינוי במדיניות.

הנגשת ההשכלה הגבוהה למיעוטים תרבותיים היא סוגיה הנוגעת לא רק לישראל, אלא מעסיקה מדינות רבות בעולם (Chang, 1999). עם השנים התברר שזוהי משימה חשובה ושכדי להצליח בה לא די בהצהרה ששערי האקדמיה פתוחים לכול במידה שווה, אלא יש צורך לסייע למיעוטים תרבותיים לעקוף שלושה סוגי מחסומים המונעים מהם את הכניסה: מחסומים אקדמיים-מנהליים; מחסומים אישיים (מערכות ערכים לא מתאימות, בעיות זהות בעקבות הלימודים, אי הזדהות עם המקצוע ותכניו או בעיות הסתגלות); מחסומים מוסדיים (Diaz, 1990). הטענה היא ששינויים חיוביים באווירה הארגונית ובתמיכת הסביבה הם תנאים הכרחיים למימוש השאיפה, אשר פועלים בדרך דו-סטרתית ומעגלית, שכן עצם המגוון מחולל שינויים עמוקים בתוך המוסדות (McHolland, 1990). תהליכים אלה תלויים במנהיגות שמסוגלת להוציא את הרעיון אל הפועל (McHolland, Lubin, & Forbes, 1990). הם דורשים מחויבות, אנרגיה ומשאבים בד בבד עם הנכונות להיפרד מגישות, מתפיסות ומערכים ישנים. נדרשת התגייסות לבניית קורסים מותאמים למיעוטים ומנגנון ייעוץ מיוחד עבורם, וכן נכונות לספק להם דמות לחיקוי (role model) ולהתמודד עם שאלות קשות ומאתגרות (Sticker, 1990).

התוכנית הניסיונית של האוניברסיטה העברית היתה אות למפנה בתפיסה שאירע גם בישראל, מפתחת שערים "אוניברסליים" לכול לפתיחת שערים מלווה בבניית גשר שנועד לאפשר לאוכלוסייה החרדית לעקוף את המחסומים המינהליים, האישיים והמוסדיים שחסמו את גישתה למסלולי ההכשרה האקדמית למקצוע. הגב הרעיוני של מפנה זה היה

פלורליזם ומחויבות לשירותים סוציאליים רגישי תרבות וההכרה בתועלת הכלל חברתית של הכללת מיעוטים תרבותיים במערכת להשכלה הגבוהה ושילובם במערכות המקצועיות והחברתיות. עמדה מאחורי רעיונות אלה מנהיגות אמיצה, מחויבת ונבונה שהיתה קשובה למעורבים בעשייה ונכונה להתמודד עם סוגיות שעד כה נמנעו מלעסוק בהן. לכן נראה שהצגת מקרה זה תורמת תרומה ממשית בתחום אקטואלי וחשוב בישראל וברחבי העולם, שעדיין לא נחקר דיו.

מקורות

- אבירם, א' (עורך). (2003). הכשרה אקדמית לעבודה סוציאלית בישראל: עבר, הווה ועתיד. תל-אביב: צ'ריקובר.
- אבירם, א' ודהאן, נ' (2002). מפגש בין-תרבותי: תוכנית ניסיונית של האוניברסיטה העברית בירושלים להכשרת נשים חרדיות לעבודה סוציאלית. מוגש למשרד המדע, התרבות והספורט. האוניברסיטה העברית בירושלים.
- איזנשטט, ש"נ (1966). החברה הישראלית: רקע, התפתחות ובעיות. ירושלים: הוצאת מאגנס.
- אילני, ע' (2009, אוקטובר 18). בתוך 4 שנים זינק מספרם של החרדים הלומדים לימודים אקדמיים פי ארבעה. הארץ.
<http://www.haaretz.co.il/hasite/spages/1121819.html>
- אלאור, ת' (1990). משכילות ובורות: אוריינות נשים בחסידות גור – חוליה בשרשרת פאראדוכסים. רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- בילו, י' וויצטום, א' (1994). רגישות תרבותית בטיפול: קווי הנחיה לעבודה עם מטופלים חרדים. חלק א'. שיחות, ח, 114-119.
- בר-יוסף, ר' ווינברג, ר' (1975). הסבה מקצועית לאקדמאים עולים. האוניברסיטה העברית בירושלים.
- גונן, ע' (2000). מהישיבה לעבודה: הניסיון האמריקני ולקחים לישראל. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- גורבטוב, ר' (1993). סקר קורסי הסבה לעולים חדשים מחבר העמים למקצועות בתחום הרווחה (חלקים א' ו-ב'). ירושלים: משרד העבודה והרווחה.

גלברזון, א' (1971). הסבה מקצועית לאקדמאים (דו"ח מחקר). תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב.

דהאן, נ' (2004). מפגש בין-תרבותי: תוכנית ניסיונית של האוניברסיטה העברית להכשרת נשים חרדיות לעבודה סוציאלית. עבודה לשם קבלת תואר דוקטור בפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים.

דויטש, ע"ו (1970). התפתחותה של העבודה הסוציאלית כמקצוע ביישוב העברי בארץ ישראל. חיבור לקבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים.

יונה, י' (1991). פלורליזם תרבותי לעומת אינטגרציה תרבותית והשלכותיהם על תחום החינוך. מגמות, לד, 138-122.

יער, א' ושביט, ד' (עורכים). (2001). מגמות בחברה הישראלית. תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

כ"ץ, י' (1987). אורתודוקסיה בפרספקטיבה היסטורית. כיוונים, 33, 100-89.

לופו, י' (2003). מפנה בחברה החרדית: הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

לשם, א' ורואר-סטריאר, א' (עורכים). (2003). שונות תרבותית כאתגר לשירותי אנוש. ירושלים: הוצאת מאגנס.

פרידמן, מ' (1988). האישה החרדית. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

פרידמן, מ' (1991). החברה החרדית: מקורות, מגמות, ותהליכים. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

קרפ, ג' (1978). השפעת לימודי העבודה הסוציאלית על שינויי עמדות של סטודנטים ישראלים ושל סטודנטים עולים מברית המועצות. חברה ורווחה, א, 149-120.

רביצקי, א' (1997). דתיים וחילוניים בישראל: מלחמת תרבות? ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

שינדלר, ר' (1974). יסודות ערכיים בעבודה סוציאלית – הגישה הפילוסופית, סעד, 3, 15-12.

שטיין, ה' (2003). מפאריס לירושלים: ייסודו של בית הספר לעבודה סוציאלית על שם פאול ברוואלד באוניברסיטה העברית בירושלים. בתוך א' אבירם (עורך), הכשרה אקדמית לעבודה סוציאלית בישראל: עבר, הווה ועתיד (עמ' 23-47). תל-אביב: צ'ריקובר.

- שלג, י' (2000). הדתיים החדשים: מבט עכשווי על החברה הדתית בישראל. ירושלים: כתר.
- שלהב, י' (1991). עיירה בכרך: גיאוגרפיה של התבדלות והשלמה. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- שפירו, ש', שרר, מ', קורין-לנגר, נ' ווייס ע' (2002). התפתחות מקצוע העבודה הסוציאלית בישראל. חברה ורווחה, כב, 152-135.
- Ausubel-Danzig, R. (1981). *Marginality: Orthodox Jewish students in social work education*. Doctoral dissertation, Yeshiva University, New York. Ann Arbor, MI: University Microfilms International.
- Arkin, N. (1998, July). *Culture-sensitive supervision: Difficulties and challenges*. Paper presented at the Joint World Congress of the International Federation of Social Workers - IFSW and the International Association of Schools of Social Work - IASSW. Jerusalem, Israel.
- Batts, V. A. (1990). An experimental workshop: Introduction to multiculturalism. In E. Davis-Russell, E. Bourg, E. Duran, W. R. Hammond, J. McHolland, K. Polite & B. E. Vaughn (Eds.), *Toward ethnic diversification in psychology education and training* (pp. 9-16). Washington DC: American Psychological Association.
- Ben-David, A. (1998). Teaching awareness of cultural pluralism: The Israeli experience. *Social Work Education, 17*, 101-110.
- Canda, E. R. (1989). Religion and social work: It's not that simple. *Social Casework, 70*, 572-574.
- Cardozo Blum D., Leifkowitz, S., & Levy, N. (1976). Jewish consciousness and social work values at Wurzeiler: A research study. *The Jewish Social Work Forum, 12*, 67-78.
- Chang, M. J. (1999). Does racial diversity matter? The educational impact of a racially diverse undergraduate population. *Journal of College Student Development, 40*, 377-395.
- Cohen, S. M. (2001). Religiosity and ethnicity: Jewish identity trends in the United States. In E. Lederhendler (Ed.), *Studies in Contemporary*

- Jewry, 17* [Symposium; Who owns Judaism? Public religion and private faith in America and Israel, pp. 101-130]. New York: Oxford.
- Devore, W. & Schlesinger, E. G. (1996). *Ethnic-sensitive social work practice* (4th ed.). Needham Heights: Allyn & Bacon.
- Desai, A. S. (1969). *Attitudes and learning experiences of foreign students in American school of social work*. Chicago: The University of Chicago, The School of Social Service Administration.
- Diaz, E. (1990). Barriers to minorities in the field of psychology and strategies for changes. In E. Davis-Russell, E. Bourg, E. Duran, W. R. Hammond, J. McHolland, K. Polite & B. E. Vaughn (Eds.), *Toward ethnic diversification in psychology education and training* (pp. 77-90). Washington DC: American Psychological Association.
- Dominelli, L. (1997). *Anti-racist social work: A challenge for white practitioners and educators*. Basingstoke: Macmillan.
- Fry, P. (1978). *Working interculturally: Elements of the situation to be recognised: People caught between countries and cultures: Administrative and cultural issues: USA-Germany, case illustration*. London: Central Council for Education and Training.
- Gardiner, D. (1985). *Ethnic minorities and social work training* (CCETSW Paper 21.1). London: Central Council for Education and Training.
- Garr, M. & Marans, G. (2001). Ultra-orthodox women in Israel: a pilot project in social work education. *Social Work Education, 20*, 459-468.
- Gelman, S. R. & Schnall, D. J. (1997). Jewish communal services, In *The encyclopedia of social work* (19th ed., 1997 suppl., pp 169-178). Washington DC: National Association of Social Workers.
- Gochros, H. L. (1984). The American social work educator and field consultant in other countries. In D. S. Sanders & P. Pedersen. (Eds.), *Education for international welfare*. University of Hawaii, Hawaii School of Social Work.
- Greenberg, D. & Witztum, E. (2001). *Sanity and sanctity among the Ultra-Orthodox in Jerusalem*. New Haven, CT: Yale University Press.

- Haj-Yahia, M. M. (1997). Culturally sensitive supervision of Arab social work students in western universities. *Social Work, 42*, 166-174.
- Haj-Yahia, M. M. & Roer-Strier, D. (1998). On the encounter between Jewish supervisors and Arab supervisees in Israel. *The Clinical Supervisor, 18*, 17-37.
- Heilman, S. (1992). *Defenders of the faith: Inside Ultra-Orthodox Jewry* (chap. 2, pp. 11-39). New York: Schocken Books.
- Jaffe, E. D. (1998). Ethnic and minority groups in Israel: Challenges for social work theory, values, and practice. In E. Weiner (Ed.), *The handbook of interethnic coexistence*. New York: Continuum.
- Maxwell, J. A. (1998, July). *Students' assessment of supervision in social work field practice in the Caribbean and in South Eastern Africa: A comparative/exploratory study and comment*. Paper presented at the Joint World Congress of the International Federation of Social Workers (IFSW) and the International Association of Schools of Social Work (IASSW). Jerusalem, Israel.
- McHolland, J. (1990). Addressing institutional change. In E. Davis-Russell, E. Bourg, E. Duran, W. R. Hammond, J. McHolland, K. Polite & B. E. Vaughn (Eds.), *Toward ethnic diversification in psychology education and training* (pp. 37-42). Washington DC: American Psychological Association.
- McHolland, J., Lubin, M., & Forbes, W. (1990). Problems in minority recruitment and strategies for retention. In E. Davis-Russell, E. Bourg, E. Duran, W. R. Hammond, J. McHolland, K. Polite, & B. E. Vaughn (Eds.), *Toward ethnic diversification in psychology education and training* (pp.137-152). Washington DC: American Psychological Association.
- Persico, C. F. (1990). Creating an institutional climate that honors diversity. In E. Davis-Russell, E. Bourg, E. Duran, W. R. Hammond, J. McHolland, K. Polite & B. E. Vaughn (Eds.), *Toward ethnic diversification in psychology education and training* (pp. 55-64). Washington DC: American Psychological Association.

- Peterson, F. K. (1991). Issues of race and ethnicity in supervision: Emphasizing who you are, not what you know. *Clinical Supervisor, 9*, 15-31.
- Pinderhughes, E. (1989). *Understanding race, ethnicity, and power: The key to efficacy in clinical practice*. New York: The Free Press.
- Rebibo, J. (2001). The road back from utopia. *Azure, 11*, 131-168.
- Roer-Strier, D. & Haj-Yahia, M. M. (1998). Arab students of social work in Israel: Adjustment difficulties and coping strategies. *Social Work with Children, 17*, 449-468.
- Silber, M. K. (1992). The emergence of Ultra-Orthodoxy: The invention of a tradition. In J. Wertheimer (Ed.), *The uses of tradition: Jewish continuity in the modern Era*. New York: The Jewish Theological Seminary of America.
- Spiro, S. E. (2001). Social work education in Israel: Trends and issues. *Social Work Education, 20*, 89-99.
- Stricker, G. (1990). Keynote address: Minority issues in professional training. In E. Davis-Russell, E. Bourg, E. Duran, W. R. Hammond, J. McHolland, K. Polite & B. E. Vaughn (Eds.), *Toward ethnic diversification in psychology education and training* (pp. 3-8). Washington DC: American Psychological Association.
- Stricker, G., Davis-Russell, E., Bourg E., Duran, E., Hammond, W. R., McHolland, J., Polite, K., & Vaughn, B. E. (Eds.), (1990). *Toward ethnic diversification in psychology education and training*. Washington DC: American Psychological Association.
- Teicher, M. I. (1975). The Wurzweiler School of Social Work: An historical overview. Special issue in honor of the "Hai" anniversary of the Wurzweiler School of Social Work: The doctoral program. *The Jewish Social Work Forum, 11*, 1-6.
- Weaver, H. N. (1998). Indigenous people in a multicultural society: Unique issues on human services. *Social Work, 43*, 203-211.